

Сергій Водотика,

доктор історичних наук, професор
кафедри історії України та методики
викладання Херсонського державного
університету

sergjivodotyka@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6011-6468>

«ВИНО ІСЛАМУ» В УКРАЇНІ

Нечитайло, Павло. *Османська кав'ярня в Кам'янці-Подільському*.
Том I: Польові роботи, керамічний посуд, люльки.
Київ; Кам'янець-Подільський: Охоронна археологічна служба України,
2022. 296 с. (Превентивна археологія в Україні, вип. 1)

Любов до кави, одного зі «смаків раю», підштовхнула написати цей відгук-рефлексію на монографію професійних археологів. Автор рецензії не є археологом, однак є професійним істориком і давнім прихильником кави і кав'ярень. Це дає моральне право висловитись про цю книжку.

Монографія складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку літератури та ілюстрацій. Для пересічного читача (як і для спеціаліста-археолога) ілюстрації набувають принципово важливого значення, якщо постає питання — купувати чи не купувати книжку. Ознайомлення з ними односторонньо переконує — купувати!

Ілюстрації займають 73 % обсягу монографії — 214 сторінок із 294. Розглядати їх — суцільне задоволення. Переважно кольорові, надруковані на якісному папері, вони максимально унаочнюють виклад схемами, картами, історичними реконструкціями, фотографіями виявлених артефактів, дають схематичні пояснення для невтаємничених у деталі. Скажімо, ілюстраціям із

DOI: 10.15407/mics2023.02.115

 Creative Commons — Attribution-ShareAlike
4.0 International — CC BY-SA 4.0

зображеннями люльок за прийнятою автором класифікацією передувє корисна реконструкція процесу виготовлення глиняних люльок і зображення відповідних ремісничих інструментів, докладне зображення-пояснення устрою глиняних люльок (с. 206–207). Інформативними є фотографії процесу археологічних досліджень, що дають змогу уявити міський простір Кам'янця-Подільського в османські часи.

У вступі привертає увагу посвята «До 350-річчя Кам'янецького еялету (1672–1699)». Очевидно, що вона є свідченням формування нової парадигми історії України, щонайменше заперечення імперсько-радянської міфологеми. Це треба вітати, як і перелік учасників археологічних розкопок із позначенням їхніх дослідних функцій. Засмучує те, що Павло Нечитайло, керівник дослідження, зазначений як одноосібний автор монографії, хоча один із розділів написав І. Гусач (с. 5). Повідомлено і про підготовку другого тому — «Матеріали досліджень османської кав'ярні на Польському ринку» з аналізом артефактів будівельної кераміки, а також виявлених знахідок із металу, кістки, скла, каменю. Не може не тішити й те, що археологічні дослідження фінансував Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець».

Османську кав'ярню було виявлено на території Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» біля міської ратуші, причому про відповідну частину Старого міста (Польський ринок) порівняно добре відомо з картографічних і писемних джерел та спеціальної літератури. Під час масштабних розкопок, які розпочалися у 2012 р., було розкрито житло пізнього Трипілля, кілька рівнів кам'яного мощення і артефактів переважно XVII–XVIII ст., металообробну майстерню доби енеоліту. У 2016 р. виявлено рештки споруд турецьких часів і три музеєфіковані бруківки кінця XVII–XVIII ст.

У першому розділі «Польові дослідження» проаналізовано відкриття фрагментів кам'яного мощення XVII–XIX ст., залишки споруди на кам'яному фундаменті з глинобитними стінами з дерев'яним каркасом, де розташовувалася кав'ярня, — це так званий довгий будинок. Із часом його було знищено пожежею. Тоді кав'ярні вже не було, а на її місці функціонував виробничий комплекс. Від XIX ст. цю ділянку Польського ринку було перекрито бруківкою, а залишки споруди розміром 15×4,8 м законсервовано. Після Другої світової війни на цьому місці було розбито сквер (с. 13).

У другому розділі «Керамічний посуд» розглянуто передусім османські знахідки. За формою це горщики, миски, макітри, тарілки, покритишки, кубки, кухлі, миски-тази і глеки-водолії; за кольором і особливостями гончарної глини (тіста) — біло-, бежево-, червоно- і сіроглиняні вироби.

Аналіз керамічного посуду зі згорілої кав'ярні свідчить про використання місцевих та імпортованих виробів, причому значна кількість аналогій відома з інших районів України

і Румунії. А сам посуд свідчить про взаємовпливи з гончарством Угорщини, Польщі, Болгарії та інших країн. Вивчення керамічного посуду збагачує наявні знання про специфіку побуту, харчування і матеріальної культури Кам'янця.

Більш інформативним для теми кам'янецької кав'ярні турецьких часів є третій розділ «Кавові чашечки», яких було виявлено близько 100. Знахідки представлені різноманітними китайськими порцеляновими, турецькими фаянсовими і турецькими глиняними полив'яними виробами, які за розписом поділено на підгрупи (с. 23–24).

Зокрема, китайські чашечки становлять половину всіх виявлених філіжанок. Це порцеляна Кансі (імператор Китаю у 1661–1722 рр.), яку в значних обсягах експортували до країн Європи, Османської та Російської імперій тощо. Для османських споживачів китайські майстри виробляли спеціальні кавові набори — чашечка, блюдце і глечик-кавник (зокрема з написами з Корану). Китайські чашечки доволі мініатюрні: висота — 5,6 см, діаметр верхньої частини — близько 8 см із кільцевим піддоном, товщина стінок — у діапазоні 0,2–0,7 см, причому трапляються тонко- й товстостінні. Чашечки покриті шаром кольорової і монокромної поливи, а за розписом дослідники розрізняють чашки без орнаменту, з кобальтовим і синьо-білим розписом і виконані у техніці «резерву» (накладання трафарету на частину посуду перед покриттям поливою з наступним розписом) (с. 25–29).

Турецькі художні фаянсові чашечки (становлять близько третини відповідних знахідок) виробляли неподалік Стамбула переважно вірменські гончарі. Ці напівсферичні вироби з кільцевим піддоном були заввишки близько 5 см, діаметр вінця — 8 см, товщина стінок — 0,2–0,6 см. Вони мали синьо-білий і кобальтовий розпис із суцільним або груповим орнаментом.

Археологи також виділили перські чашечки щонайменше двох невідомих керамічних центрів — масивні товстостінні з розписом кобальтом і витончені, напівсферичні тонкостінні з синьо-білим розписом, причому розписи нагадували китайські. Їх виготовляли з проміжного між порцеляною і фаянсом гончарного «тіста». Проте автор книжки зазначає, що це могли бути як перські, так і китайські низькоякісні порцелянові вироби.

Нарешті, до четвертої, найменшої, групи з п'яти предметів (або 5 % усієї кількості) віднесено турецькі глиняні полив'яні чашки. За формою — напівсферичні, за розмірами подібні до інших груп, прикрашені монохромними поливами, і лише деякі мають підполив'яний розпис червоною фарбою на білому ангобі.

У підсумках до розділу наголошено, що кавові чашечки як «керамічний маркер» дають змогу датувати існування кав'ярні часом Кам'янецького єялету (1672–1699), причому це підтверджується нумізматичними знахідками (про них автори планують написати у наступному томі). Важливо, що колекція кавових чашечок із Польського ринку Кам'янця

«була найбільшою опублікованою в Україні серед отриманих археологічними методами колекцій» (с. 34).

Нам видається, що аналіз звичайних кавових чашечок з османської кав'ярні на території Блискучої Порти демонструє тенденцію глобалізації світу у XVII ст., до якої було залучено й Україну. Міра впливів глобалізації на історію України становить у наш час не лише суто науковий, а й неабиякий практично-політичний інтерес у контексті сучасних реалій.

Найбільшим за обсягом є четвертий розділ «Глиняні люльки для паління», адже археологи виявили 1219 люльок для паління. Всі вони східного типу, невеликі (4,5–6,0 та 3–4,5 см завдовжки), основна маса походить з кав'ярні та інших надійно датованих кінцем XVII ст. об'єктів. Автор виокремлює два основні структурні елементи люльок — ємність для тютюну (чашечка) і прикріплену до ємності трубку для виведення диму (тулійка), у отвір якої вставляли дерев'яний чубук. Павло Нечитайло запропонував оригінальну схему, виділяючи у чашечці верхню і нижню частини, вінця (край верхньої частини) і дінце (нижня частина). У тулійці є зовнішній край (вінця) і валик (кільце) та її продовження, що доходить до середини або виступає за край дна чашечки.

Люльки переважно мають штампований орнамент у вигляді відтисків коліщатка та кінцевого штампа, причому на деяких люльках є клейма-бренди.

Дослідники турецької кав'ярні виділили 30 типів люльок і 11 робочих груп, підкріпивши виклад 97 ілюстраціями. Автор із захопленням описує та аналізує колекцію глиняних люльок, долучаючи до порівняльного аналізу численні аналогії зі знахідок від Барселони в Іспанії до Азова в Росії, зокрема на території сучасних Туреччини, Румунії, Угорщини, Хорватії, Болгарії і Сербії. Близькість цих люльок із знахідками у Кам'янці-Подільському пояснюється тим, що значна частина османського гарнізону міста походила з відповідних частин тодішньої Османської імперії. Османським впливом можна пояснити наявність люльок кам'янецького виробництва (хоча автор вважає цю групу «умовною»), значну кількість яких не використовували, тобто це був заготовлений запас на продаж. Павло Нечитайло цілком слушно вважає, що у подальшому треба приділити увагу класифікації клейм, зокрема їх прочитанню і публікації (с. 65–66). Такий підхід дасть змогу суттєво збільшити інформативні можливості люльок для паління як матеріального джерела за хрестоматійним прикладом клейм амфор.

У лаконічних висновках наголошено, що дослідження «закритого» (тобто такого, що зберігся) комплексу часів Кам'янецького еялету Османської імперії є очевидним успіхом у вивченні османських пам'яток в Україні. Досліджена на Польському ринку «довга споруда» розміром 72 м² виконувала кілька функцій — торгового закладу (можливо, м'ясної

лавки, оскільки у заповненні однієї з господарських ям знайдено значну кількість кісток овечих ніг), пекарні, майстерні та кав'ярні. Саме такий, переважно торговий, характер османської споруди засвідчують знахідки вагових гирьок і монет. Ці відомості підтверджують і письмові джерела: в описі міста 1681 р. згадано 10 кав'ярень, дві м'ясні лавки з продажу баранячих ніг і п'ять печей із випікання хліба чорек (хлібна прісна перепічка, рецептів якої відомо чимало). З баранини в османській кухні готували чорбу (шурпу), пашу (хаш) — традиційні супи.

Аналіз виявленого керамічного посуду, зокрема приблизно 100 кавових чашечок і 1219 люльок для паління тютюну, чітко свідчить про правильність розуміння частини споруди як османської кав'ярні. Очевидно, що кав'ярня обслуговувала порівняно значний гарнізон кількістю приблизно 6 тисяч османських воїнів із доброю платнею, а хороша збереженість великої кількості кавових чашечок і люльок пояснюється знищенням кав'ярні внаслідок гарматного обстрілу й пожежі під час польсько-турецької війни 1683–1699 років (очевидно, під час невдалої облоги фортеці польського війська на чолі з Якубом Людовіком Собеським, сином короля Речі Посполитої Яна Собеського у 1687 р.).

У висновках обґрунтовано наголошено, що дослідження турецької кав'ярні «є першим комплексним дослідженням матеріальної культури доби Кам'янецького еялету (1672–1699 рр.). Це важливо не лише для локальної історії міста, але й у контексті світового вивчення пам'яток пізньоосманського часу» (с. 68). Автор монографії вважає за необхідне й надалі вивчати клейма тютюнових люльок і опублікувати повну колекцію.

Отже, огляд рецензованої монографії дає підставу погодитись із тезою, наведеною в анотації до книжки: «Перший том “Матеріалів досліджень османської кав'ярні на Польському ринку” є публікацією важливих матеріалів колекції». Однак назва монографії — «Османська кав'ярня в Кам'янець-Подільському» — не відповідає цілком її змісту, адже ми майже не побачили особливостей функціонування кав'ярні, не кажучи вже про комплексну реконструкцію історії османської кав'ярні в Кам'янці.

Зацікавлені читачі (автор рецензії є наочним прикладом) мали надію ознайомитися з історією османської кав'ярні, а прочитали те, що прочитали. Такі сподівання не були безпідставними, оскільки вітчизняні археологи мають значний досвід написання узагальнених і синтетичних праць з історії. Звісно, при цьому вони спираються на матеріальні (археологічні) джерела, кваліфіковано використовуючи усі їхні інформативні можливості, однак залучають всі інші категорії історичних джерел. Певна річ, такі особливості історичних наративів археологів мають як свої переваги, так і недоліки. Проте не варто ставити під сумнів доцільність і плідність таких підходів.

У цьому сенсі монографія Павла Нечитайла не є навіть спробою дослідити історію османської кав'ярні як соціально-культурного феномену в міському просторі українського Кам'янця часів османського володіння.

Пригадую, що із великою зацікавленістю прочитав привезену з Києва донькою-студенткою книжку «Смаки раю: Соціальна історія прянощів, збудників та дурманів» німецького історика, літературознавця, філософа, фахівця з історії ментальностей Вольфганга Шивельбуша (Київ: Критика, 2007). У цьому виданні висвітлено соціальний та історичний зміст засобів задоволення в Західній Європі від середньовіччя до XX ст., зокрема й історію кави, взаємодію культури споживання кави з розмаїттям культур, конфесій, традицій, систем виховання та освіти у різних країнах. В. Шивельбуш наголошує на тому, що «логіка пиття кави в ісламо-арабській культурі є безсумнівною. Складається враження, що цей неалкогольний, не п'яний, а, навпаки, протверезливий напій, котрий стимулює інтелект, наче створений спеціально для культури, що забороняє алкоголь... Не випадково каву називали “вином ісламу”» (Шивельбуш, с. 35). В західній і турецькій історіографії є поважні розвідки з історії не лише споживання кави по-турецьки, а й функціонування кав'ярень в Османській імперії як соціального інституту в Стамбулі та провінційних містах і селах.

Історія османської кав'ярні в Кам'янці є надзвичайно цікавою з погляду вивчення культури і ментальності українсько-османського фронтиру, генезису кавової культури в Україні, османських впливів у широкому соціально-культурному контексті — і це лише поверховий перелік. Звісно, постає проблема відповідних джерел. Зрозуміло, що адекватних писемних джерел майже завжди не вистачає, але певний їх мінімум, по-перше, існує, а по-друге, можна і навіть необхідно долучити джерела матеріальні, результати археологічних досліджень османської кав'ярні в Кам'янці.

Зазначимо, що Павло Нечитайло є не лише фаховим археологом, організатором польових досліджень, редактором та автором наукових праць, а й непересічним музикантом, поетом, письменником, радіоведучим, етнографом. Це дає підстави сподіватись, що в майбутньому може і має з'явитись комплексне дослідження османської кав'ярні в контексті соціальної історії міста. Тим більше, що і сам Павло Нечитайло це чітко усвідомлює, як свідчить одне з його останніх інтерв'ю для «Укрінформу» (ukrinform.ua/rubric-culture/3646421-pavlo-nechitajlo-arheolog-muzikant-strilec-teritorialnoi-oboroni-zsu.html).